

УДК 930.1:94(497)

УКРАЇНА В ТІНІ СТЕРЕОТИПІВ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ПРО “ОДВІЧНИХ ВОРОГІВ РОСІЇ”: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Ярослав КАЛАКУРА

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки
вул. Володимирська 60, 01033, Київ, Україна,

Проаналізовано генезу класичної і сучасної російської історіографії під кутом зору формування в ній концепту “одвічних і спільних ворогів Росії і України” шляхом привласнення спадщини Києво-Руської держави, підміни понять, фабрикації джерел, спотворення фактів, поширення міфів, насадження стереотипів мислення з метою маніпуляції історичною свідомістю. Починаючи від М. Карамзіна і М. Погодіна, російські історики створювали і накидали образ ворога на сусідів України та інші країни – Польське королівство, Велике князівство Литовське, Угорщину, Румунію, Австрію, Німеччину, Кримське ханство, Туреччину, Швецію, формуючи міф про те, що єдиним захисником і гарантом існування українського народу є Росія. В часи СРСР насаджувався синдром спільного ворога – “імперіалістичний Захід і США”. Тінь образу ворога падала й на Україну, потенціал якої використовувався в інтересах Росії. Розвінчується курс путінського режиму щодо залучення надбань історичної науки до реалізації агресивної політики Російської Федерації, ідеологічних маніпуляцій на тлі розв’язаної нею окупаційно-гібридної війни проти України.

Ключові слова: російська історіографія, Україна, образ ворога, маніпуляції свідомістю, фальсифікація, спотворення фактів, агресія, гібридна війна.

Маніпуляція історичною свідомістю була і залишається складовим компонентом імперської політики Росії та засобом технологій, спрямованих на спотворення історичної пам’яті, фальшиве трактування минувшини і сьогодення шляхом навмисної підміни або фабрикації джерел, фактів, поширення міфів, формування і насадження стереотипів мислення, навіювання образу ворога на інші країни і народи. За останні роки стереотипи російської історіографії про “одвічних ворогів Росії” набули характеру офіційної політики режиму Путіна, особливо в умовах окупаційної війни проти України.

Однак не можна думати, що створення образу ворога – винахід тільки російської історіографії. Витоки цього явища сягають античних часів, творчості Геродота, Фукидіда, Лівія, Тацита та ін., воно набуло поширення в епоху релігійних воєн, хрестових походів, коли утверджувалася крайня нетерпимість до іновірців. Традиція конструювання образу ворогів за принципом “ми і вони” тією чи іншою мірою властива всім історіографіям: як західним, так і українській. Вона особливо характерна для військової історії, для супроводу “гарячих”, “холодних” та гібридних воєн, у тому числі й сучасних. Однак російська історіографія довела технології створення образу внутрішнього і зовнішнього ворога до абсолютизації

та абсурду, не цураючись банальної фальсифікації, відвертої дезінформації, упереджених суджень, брехні, наклепів та інших методів. Окрім того, російські історики, оголосивши монополію на правдиве “висвітлення” не лише своєї історії, але й української, після втрати Україною державності та її окупації Росією вибудували парадигму “спільної історії”, модель якої всіляко насаджувалась і формувала у суспільній свідомості й контент спільного ворога Росії та України. Фактично Україна опинилася в тіні відповідних імперських стереотипів, що призводило до поширення таких явищ і комплексів як малоросійство, москвофільство та меншовартість. Як зазначав Я. Дашкевич, українці століттями “жили в атмосфері псевдоісторії – кривавих, злочинних “творців історії”, які могли творити історію лише таку, як вони самі – криваву, злочинну”¹.

Актуальність означеної проблеми особливо зростає в контексті інформаційного суспільства і зумовлюється кількома чинниками: *по-перше*, сформований російськими істориками та представниками інших наук “образ ворога” реанімується в сучасних умовах і служить прикриттям агресивної політики Росії, активно використовується засобами масової інформації як інструмент мобілізації населення для боротьби із зовнішніми загрозами, нав’язування суспільству негативного ставлення до інших країн, відвернення його уваги від внутрішніх кризових проблем. Методику формування образу ворога в історіографії успадкував та удосконалив путінський режим Російської Федерації й активно застосовує її в окупаційно-гібридній війні проти України, яка набула етнічного характеру та міжцивілізаційного зіткнення; *по-друге*, практика спотворення та фальсифікації в російській історіографії історичної правди тривалий час замовчувалася і ще не отримала належного аналізу та висвітлення у вітчизняній історіографії; *по-третьє*, аналіз і розвінчування технологій і методів конструювання образу ворога, в тіні якого, зазвичай, опинявся й український народ на різних етапах історії, дають змогу відтворити правдивий і об’єктивний погляд на народи і держави, з якими Україна розвиває партнерські та дружні відносини, що особливо в умовах євроінтеграції і на тлі розв’язаної Росією війни проти України.

Не менш актуальною видається й мета пропонованої статті, яка полягає в тому, щоб з’ясувати історіографічну сутність поняття “образ ворога”, виявити особливості його побутування в російській історіографії, розкрити мотиви, методи та засоби поширення образу ворога на Україну та інші держави. Ця мета реалізується з урахуванням уже опублікованих праць як з погляду сутності самого поняття “образ ворога”², так і студій, присвячених спростуванню різного роду

¹ Ярослав Дашкевич, *Україна вчора і нині* (Київ: Б.в., 1993), 52.

² Руслан Скрынников, *Царство террора* (Москва: Наука, 1992), 572; Александр Фатеев, *Образ врага в советской пропаганде. 1945–1954 гг.* (Москва: ИРИ РАН, 1999), 261; Елена Сениянская, *Психология войны в XX веке: исторический опыт России* (Москва: РОССПЭН, 1999), 435; Елена Сениянская, *Противники России в войнах XX века (Эволюция “образа врага” в сознании армии и общества)* (Москва: РОССПЭН, 2006), 288; Роман Светлов, *Друзья и враги России* (Москва: Амфора, 2002), 174; Лев Гудков, “Идеологема “врага”: “Враги” как массовый

фальсифікацій і спотворень у російській історіографії історичної правди стосовно України та інших країн³. До статті залучені деякі маловідомі історіографічні джерела з класичної та сучасної російської історіографії, праці українських істориків, власні спостереження.

Ретроспективний погляд на генезу маніпулятивного спрямування російської історіографії в її прагненнях формувати образ внутрішнього і зовнішнього ворога дає підстави стверджувати, що витoki цього явища сягають часів зародження і формування Московської централізованої держави, переписування київських, галицько-волинських, литовських та інших літописів з метою обґрунтування та реалізації ідеї “собіранія ісконно русских земель” і привласнення київської історичної спадщини. В контексті створення образу ворога в російській історіографії можна виділити щонайменше чотири періоди: 1-й – зародження історичних знань у Росії (XVIII – перша чверть XIX ст.), представлений творами В. Татищева, М. Карамзіна, М. Погодіна, І. Щербатова та ін.; 2-й – формування і утвердження імперської російської історіографії (30-ті роки XIX ст. – 1917 р.), репрезентований творчістю М. Данилевського, К. Кавеліна, М. Карєєва, В. Ключевського, С. Платонова, С. Соловйова, Н. Тихомирова, О. Шاپіра та ін.; 3-й – насадження марксистської історіографії в Росії (20-ті – 80-ті роки XX ст.), пов’язаний з іменами як поміркованих істориків (Є. Городецький, Б. Греков, А. Гуревич, І. Ковальченко, М. Покровський, Є. Тарле, М. Тихомиров), так і заподатливих борців за партійність історіографії (О. Бубнов, М. Волін, М. Дружинін, О. Зевельов, І. Мінц, В. Нєвський, М. Нєчкіна, А. Панкратова та ін.); 4-й – постсовєтська російська історіографія (з 90-х років XX ст. до сьогодення). Він, як і попередні, суперечливий і неоднозначний, характеризується як частковим очищенням історіографії від нашарувань сталінізму (Ю. Афанасьєв, А. Зубов, А. Піонтковський, Ю. Поляков, О. Сахаров, Л. Сідорова, О. Чорнобаєв, Т. Таїрова-Яковлєва та ін.), так і консервацією великодержавницьких стереотипів (В. Бутромєєв, О. Данілов, В. Кравцов, С. Кремльов, Н. Нарочицька, О. Романов, Є. Спіцин та ін.)⁴.

синдром и механизмы социокультурной интеграции,” *Образ врага: сборник статей* (Москва: ОГИ, 2005), 7–79; Александр Бушков, *Россия, которой не было. Славянская книга проклятий* (Москва: ЗАО “ОЛМА”, 2011), 544; Полина Дашкова, *Образ врага* (Москва: АСТ, 2015), 576; Николай Трубецкой, *Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока* (Москва: Директ-Медиа, 2015), 151.

³ Володимир Білінський, *Країна Моксель або Московія* (Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008–2009), кн. 1–3; Георгій Касьянов, Валерій Смолій та Олексій Толочко, *Україна в російському історичному дискусії: проблеми дослідження та інтерпретації* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2013), 128; *Методи фальсифікації історії Росії-України з боку Росії. Казки про Чингісхана, Батия*, доступ отримано 31 грудня 2016, zrada.org/historija; Валерій Журавков, *Гібридна війна Росії проти України у Донецькій та Луганській областях*, доступ отримано 31 грудня 2016, <http://www.luci.kiev.ua/info/images>; Павло Гай-Нижник, *Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення* (Київ: “МП Леся”, 2017), 332.

⁴ Александр Шапиро, *Русская историография с древнейших времен до 1917 в.* (Москва: Культура, 1993), 761; *Историография истории России* (Москва: Юрайт, 2015), 552.

Ідейним, методологічним та інституційним підґрунтям формування, розвитку й успадкування концепції ворожого оточення Росії та конструювання образу ворога стосовно сусідніх та інших народів стала низка постулатів, зокрема: а) повна залежність продукування історичних знань та інтелектуальної діяльності істориків від влади, яка, як відомо, органічно впливала з політичної системи й організації суспільства. В. Татищев оголошував рід Рюриковичів спадкоємцем династії Римського імператора Августа⁵, а за Судебником 1497 р. вся влада в Московії зосереджувалась у руках Великого князя, який спирався на два дорадчі органи – Боярську Думу й Освячений собор на чолі з митрополитом. У цьому одна з корінних відмінностей Московської централізованої держави, яка виросла, за словами Г. Вернадського, безпосередньо із системи татаро-монгольської влади, успадкувала її засади⁶ і орієнтувалася на візантійську традицію злиття державної і релігійної системи влади (культ імператора, освячуваний церквою), від західних держав, які формувалися на основі раціоналізму. Від Івана Грозного, якому М. Карамзін присвоїв титул першого царя Івана IV, і запровадженій ним опричині встановлюється деспотизм одноосібної влади і контроль за створенням літописів, а згодом й історичних праць. Очевидно, не було випадковим, що М. Карамзін, призначений Олександром I придворним історіографом, присвятив свою “Историю государства Российского” “Государю Императору Александру Павловичу Самодержцу Всея России”, зазначивши, що “історія народу належить цареві”⁷. Подібну думку висловлював й М. Погодін, вважаючи, що історія має бути “охранительницею і блюстительницею общественного спокойствия”⁸. Звідси впливає відомий афоризм: “Росія – країна з непередбачуваним минулим”, оскільки кожен новий правитель вимагав переписати історію на свій лад; б) привласнення історичної, культурної та духовної спадщини Києво-Руської держави, назви Русь, “переписування” княжих літописів, сповідування гасла “Вся Русь має стати Московією”, а звідси реалізація згадуваної ідеї “собіранія Русской землі” (термін запровадив М. Соловйов), що супроводжувалося накиданням образу ворога, приєднанням силою зброї до Московії і повним знищенням самоврядності міст Белгорода, Брянська, Коломни, Костроми, Новгорода, Пермі, Пскова, Ростова, Рязані, Смоленська, Твері, Ярославля та ін.; в) релігійно-політична ідея величчя і “богообранності” московитів (народ-богоносець), одержавлення імперської концепції “Москва – третій Рим”, висунутої московським монахом сербського походження Філофеєм після падіння Константинополя (1453 р.) і висловленої так: “два Рими впали, третій стоїть, а четвертому не бути”⁹, а відтак анексія українського православ’я (1686 р.). Вірячи

⁵ Василий Татищев, *История Российская* (Москва: Ладомир, 1994), т. 4, 556.

⁶ Георгий Вернадский, *Монголы и Русь*, пер. с англ. (Тверь: ЛЕАН, 1997), 241–243.

⁷ Николай Карамзин, *История государства Российского* (Москва: Наука, 1989), т. 1, 3.

⁸ Николай Погодин, *Историко-критические отрывки по русской истории* (Москва: Тип. Августа Семена, 1846), кн. 1, 16.

⁹ Елена Тимошина, “Теория “Третьего Рима” в сочинениях “Филофеева цикла”,” *Правоведение* 4 (2005): 184.

у російське месіанство, М. Погодін високомірно і критично ставився до шведів, датчан, австрійців, німців, французів, іспанців, італійців, англійців, клеймив невдячних європейців за провали зовнішньої політики Росії і повністю перекладав вину за них на країни Європи¹⁰. Цю ідеологему трансформували на свій лад більшовики: мета – світова революція і комунізм; месія – пролетаріат.

На цих постулатах проростало прислужництво істориків владі, зародилася традиція формування образу ворога, яка перекочувала в імперську, а відтак у советську історіографію. Відмінність полягала лише в тому, що замість формули С. Уварова “Православие. Самодержавие. Народность” було взято партійно-класовий підхід, інтернаціоналізм та атеїзм. Манія пошуку внутрішнього ворога – “ворогів народу” – слугувала комуністичному режиму ідейним обґрунтуванням “загострення” класової боротьби, подолання буржуазної ідеології і націоналізму, розгортання репресій, голодоморів тощо. Гасла “хто не з нами, той проти нас”, “якщо ворог не здається – його знищують” стали ідеологічною основою формування образу ворога в особі оточуючих СРСР зарубіжних країн, Англії, США, Антанти, НАТО і т. д.¹¹, який мала сповідувати й УРСР, історія якої штучно вписувалася в російсько-більшовицький історичний процес. Українська революція 1917–1921 рр. оголошувалася буржуазно-націоналістичною і трактувалася як контрреволюція, виправдовувалася російсько-більшовицька окупація України, втягування її до Союзу РСР, а відтак і в орбіту його геополітичних інтересів. Орієнтація на світову революцію і кон’юнктурний підхід до оцінки зарубіжних країн був характерним для часів сталінізму, хрущовської відлиги та брежнєвщини.

Ярослав Дашкевич наголошував, що, починаючи з часів Василя II, в Московії зародилася міфічна модель величчя держави¹², яка логічно вимагала приниження та очорнення інших народів і держав. Сама історія Росії конструювалася на міфах і легендах, покликаних заглибити її в найдавніші часи. Один із них: “Кієв – мати городов русских” був вибудований на фальсифікації “Повісті минулих літ”, адже цей вислів не мав ніякого відношення до Московії. Це стосується й запровадження терміна “Мала Русь” як складової території Великої Русі. В. Татищев, наприклад, стверджував, що російська історія починається з часів Київської Русі¹³. Ця думка мала своїх попередників, її підтримало багато

¹⁰ Николай Погодин, *Историко-политические письма и записки в продолжение Крымской войны (1853–1856)* (Москва: Изд.-во В. М. Фриша, 1874), 186.

¹¹ Владимир Похлѣбкин, *Внешняя политика Руси, России и СССР за 10000 лет в именах, датах, фактах. Справочник* (Москва: Международные отношения, 1992), вып. 1, 288; Владимир Похлѣбкин, *Внешняя политика Руси, России и СССР за 10000 лет в именах, датах, фактах. Справочник* (Москва: Международные отношения, 1995), вып. 2, 782; Владимир Похлѣбкин, *Внешняя политика Руси, России и СССР за 10000 лет в именах, датах, фактах. Справочник* (Москва: Международные отношения, 1999), вып. 3, 672.

¹² Ярослав Дашкевич, “Як Московія привласнила історію Київської Русі,” *Ярослав Дашкевич, “Учи неложными устами сказати правду”: історична есеїстика* (Київ: Темпора, 2011), 154–160.

¹³ Сергей Татищев, *История Российская* (Ленинград: Наука, 1968), т. 2, 157–158.

наступників. Зокрема, О. Манкієв опублікував написану в 1770 р. книгу князя А. Я. Хілкова “Ядро российской истории” з передмовою Г. Ф. Міллера, в якій Київська держава трактувалася як ядро російської історії¹⁴. Її активно відстоював основоположник концепції євразійства М. Трубецькой, наголошуючи, що основа російської держави була закладена в Київській Русі. При цьому автор не заперечував, що територія сучасної Росії становила більшу частину Монгольської імперії, яку заснував Чингісхан¹⁵. Від неї Росія перейняла традицію “звільняти народи” і накидати на них рабство. Агресивний, загарбницький характер зовнішньої політики Московської держави, а відтак Російської імперії отримав позитивну оцінку у працях М. Карамзіна, С. Солойова, В. Ключевського та ін. У різних модифікаціях подібні “теорії” тиражуються й сьогодні.

Поступово в російській історіографії створювався і накидався суспільству стереотип про могутність Росії, постійні загрози, а відтак і про “одвічних ворогів”, а після так званого ““возз’єднання” з нею України” (1654 р.) набули характеру державної доктрини ідеологічні міфи про “старшого брата”, “слов’янську єдність”, “руський мір” та про “спільного ворога” України і Росії. Починаючи зі С. Татіщева, М. Карамзіна і М. Погодіна, російські історики створювали і накидали образ ворога як на сусідів України, на народи, які нерідко виступали союзниками або й оборонцями українського народу – Польського королівства, Великого князівства Литовського, Угорщини, Румунії, Австрії, Німеччини, Кримського ханства, Туреччини, Швеції та ін., так і на саму Україну. У такий спосіб формувался стереотип про те, що єдиним захисником і гарантом існування України є Росія.

Зупинимося докладніше на ставленні російських істориків до сусідів України, насамперед до Польщі як “історичного ворога Росії”. В. Татіщев, М. Погодін виводили коріння антипольських настроїв зі ставлення до католицької віри та з довільно трактованих відомостей давніх літописів і усної творчості. Зокрема М. Карамзін, який походив із татарського роду Кара-Мурзи (з Криму) і був прихильником братства слов’ян, вважав, що поляки ніколи не будуть росіянам ні щирими братами, ні вірними союзниками¹⁶, а Польщу вважав “хворобою на тілі слов’ян”¹⁷. Ці погляди підтримали В. Ключевський, С. Соловйов, а відтак С. Платонов, М. Покровський та ін., які хоч і вважали погляди попередників архаїчними, але щодо зовнішньополітичних орієнтирів продовжували відносити

¹⁴ Владимир Мионов, “Россия: вечный бой,” *Русский вестник*, 19 июня 2015, 3.

¹⁵ Николай Трубецкой, *Наследие Чингисхана* (Москва: Эксмо-Пресс, 2012), 336; Николай Трубецкой, *Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока* (Москва: Директ-Медиа, 2015), 136.

¹⁶ Николай Карамзин, “Письмо к императору Александру I после разговора с ним о Польше в 1819 г.,” *О древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях* (Берлин: Schneider, 1862), 223.

¹⁷ Николай Карамзин, “Параллель русской истории с историей европейских государств относительно начала,” *Историко-критические отрывки* (Москва: Издательство Московского университета, 1946), кн. 1, 126.

Польщу до “ворогів” Росії. Вона відіграла ключову роль у чотирьох поділах Польщі (1772, 1793, 1795, 1939), зрештою і в повоєнній окупації та насадженні там просталінського режиму. Невипадково, советська історіографія розглядала Польщу як форпост наступу антикомунізму і латинства. У цьому зв’язку можна згадати лідера відродження Польщі, маршала Юзефа Пілсудського, ім’я якого тривалий час вживалося не інакше як “фашистський диктатор”. Недовір’я та підозрілість у ставленні до Польщі зберігалися і після 1948 р., коли там реально був насаджений просоветський режим. Воно не змінилося і в путінській Росії, яка дорікає Польщі як за участь у НАТО, так і за активну підтримку України в її євроінтеграції.

Поряд із Польщею, як історичним ворогом, у російській історіографії подібне місце посідає Швеція – ворог одвічний, починаючи з Новгородської республіки XIII ст. і Московського князівства XV ст.¹⁸ За підрахунками російських істориків Росія брала участь у 18 війнах проти Швеції, 12 з яких оцінюються як переможні. Серед аргументів такої оцінки фігурує відомий факт про причетність шведського короля Карла XII до обрання Станіслава Лещинського польським королем і Великим князем Литовським як союзників Швеції у війні з Росією 1708–1709 рр., яку вона вела за встановлення повного контролю над Фінською і Ботнічною затоками та в результаті якої до імперії була приєднана Фінляндія. З цієї війною, зокрема з битвою під Полтавою, пов’язана трьохсотлітня мазепофобія в Росії, започаткована анафемою гетьману І. Мазепі у відповідь на його виступ на боці Швеції. У цій війні Росія намагалася зіштовхнути Данію і Швецію, нацькувати на останню Прусію, Англію та Францію. Це підтверджують відомості, які навів С. Соловйов¹⁹.

Якщо Швеція – ворог одвічний, то Туреччина (Османська імперія) разом зі своїм васалом Кримським ханством – “кровний ворог”. Вороже ставлення до неї започаткувало завоювання татарських ханств, яке С. Платонов розглядав як вияв “гідності московських урядів”, наголошуючи на значенні захоплення Казані, а відтак усього Поволжя аж до Астрахані, завдяки чому ці землі стали “русской страной”²⁰. М. Данилевський обґрунтовував слов’янське походження Константинополя і вважав як і “ісконніє” Галіцію, Угорську Русь, Королівство Чехо-Морава-Словаків, Королівство Сербо-Хорвато-Словенське, Королівство Булгарське, Королівство Румінське, Королівство Мадярське і Царградський округ²¹.

Однак усе це зумовило погіршення відносин як з Кримом, так і Туреччиною. М. Погодін розглядав війни проти Османської імперії як “священну місію”,

¹⁸ Сергей Татищев, *Дипломатические беседы о внешней политике России* (Москва: Издательство “I. N. Skorokhodov”, 2012), 44–47.

¹⁹ Сергей Соловьев, *История России с древнейших времен* (Москва: Колокол-Пресс, 1997), т. 16, 687.

²⁰ Сергей Платонов, *Учебник русской истории* (Санкт-Петербург: Наука, 1994), 66–70.

²¹ Николай Данилевский, *Россия и Европа* (Москва: Книга, 1991), 366–368, 400–401.

продиктовану Божим провидінням, і закликав Росію до хрестового походу проти “невірних”, щоб добитися знищення турецьких володінь у Європі і звільнити святі місця з-під влади невірних²². Д. Бухаров, аналізуючи взаємини Росії з Османською імперією і Туреччиною, відштовхувався від воєн зі Золотою Ордою і називав дві московсько-турецькі війни і 10 російсько-турецьких, у т. ч. компанію Петра I за Азов, війну Катерини II за приєднання Криму, Кримську війну 1853–1856 рр. та ін.²³. В.Ключевський, попри певні розходження зі своїми попередниками в оцінках внутрішньої Росії, солідаризувався з ними у підходах до її зовнішньої політики, у негативному ставленні до західних держав. Наприклад, шукаючи аргументи для виправдання загарбницьких воєн стосовно Туреччини, її прагнень приєднати Крим до Росії, він називав його “розбійницькою берлогою”²⁴.

Це лише невелика децима фактів, які розвінчують насаджуваний придворними кремлівськими істориками міф про “міролюбивість русскіх”, які, мовляв, завжди вели оборонні війни і ні на кого не нападали. В зарубіжній історіографії фігурує так званий “Заповіт Петра”²⁵, від якого відхрещуються російські історики, оскільки в ньому йшлося, що Росія має перебувати у стані безперервної війни, завоювати Швецію, Польщу і Туреччину, нацьковувати європейських монархів і після цього окупувати Італію, Іспанію та Францію. Насправді, Росія упродовж усієї історії була державою-агресором, що дало їй змогу внаслідок кровопролитних воєн захопити майже шосту частину світової суші. Як доповідав у 1900 р. Миколі II генерал О. Куропаткін, за минулі 200 років Росія була в стані війни 128 років, з яких п’ять років – оборонні війни і 123 – завойовницькі²⁶. А якщо до цього додати XX і початок XXI ст., то кількість загарбницьких воєн і бойових дій, які вела Росія, збільшиться ще на півсотню.

Торкаючись воєн Росії, не можна оминати замовчувані у російській історіографії московські стратегії у 10 війнах проти України, на які звернули увагу науковці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України²⁷. З-поміж них автори виокремили такі: спроба видати вторгнення Росії в Україну як внутрішній конфлікт (1500–1503, 1507–1508, 1658–1659, 1917–1921), риторика про захист православ’я (“русского міра”), ставка на “п’яту колону” (1500–1503, 1507–1508, 1632–1634, 1917–1921), тактика випаленої землі (1512–1522, 1708–1709) та ін. У різних комбінаціях ці

²² Николай Погодин, *Сочинения: в 5 тт.* (Москва: Издательство Синод, 1874), т. 4, 388.

²³ Дмитрий Бухаров, *Россия и Турция: Исторический очерк (Воспроизведено изд. 1878 г.)* (Москва: Книга по требованию, 2011), 147–174.

²⁴ Василий Ключевский, *Сочинения в 9 т.* (Москва: Мисль, 1987), т. 9, ч. 2, 526.

²⁵ Orest Subtelny, ““Peter I’s Testament”: A Reassessment,” *Slavic Review* 33, no 4 (1974): 663–668.

²⁶ Алексей Манкиев, *Ядро Российской истории* (Москва: Книга по требованию, 2011), 420.

²⁷ Віктор Брехуненко, Михайло Ковальчук, Володимир Ковальчук та В’ячеслав Корнієнко, *“Братня” навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст.* (Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2016), 248.

стратегії застосовуються у так званій гібридній, а фактично етнічно-окупаційній війні, розпочатій РФ у лютому 2014 р., яка триває й досі. Немає сумніву, що ця війна є спробою запобігти остаточному відторгненню України від “русского міра”, перешкодити її євроінтеграційному вибору. Успадкувавши традиції попередніх воєн проти України, режим Путіна намагається видати спецоперацію Росії щодо окупації Криму як “захист” російськомовного населення і його “прагнення” увійти до складу РФ, заперечити свою участь у підтримці сепаратистських сил і бойовиків на Донбасі, видати війну як внутрішній “громадянський конфлікт”, вдається до шантажу і дезінформації світового співтовариства.

З метою засмічування мізків молодого покоління Росії сформовані століттями міфи та ідеологічні штампи увійшли в сучасні російські навчальні підручники²⁸ (з 2015 р. в РФ, за пропозицією В. Путіна, запроваджено стандарт і єдину концепцію підручників з історії, видання яких доручено лише трьом видавництвам: “Просвещение”, “Дрофа” і “Русское слово”, 37 підручників було вилучено із федерального переліку). Ці міфи тиражуються також у численних “наукових” публікаціях²⁹. Нагадаємо найбільш поширювані спотворення історичної правди стосовно України, оскільки вони формують ворожий образ українського народу: Київська Русь сформувалася як “древнерусское государство” і поклала початок “российской государственности”; продовжувачами Київської Русі стали “Владіміро-Суздальское княжество”, а відтак Московське царство; термін “Україна” означає “окраїна Росії”; спільне історичне минуле і спільна боротьба з зовнішніми ворогами були причиною і мотивом “возз’єднання” України з Росією 1654 р.; діяльність Петра I і Катерини II мала “позитивне” значення для захисту українського народу від турецько-татарських феодалів; “гетьмани-зрадники” І. Виговський, П. Дорошенко та І. Мазепа намагалися “відірвати Україну від Росії”; проголошення в 1918 р. незалежності України було “проявом сепаратизму”; Українська Центральна Рада підписала “ганебний” Брестський мир, у результаті якого німецькі війська окупували Україну; “Красная армія” в 1918–1920 рр. “звільнила” Україну; входження України до СРСР стала великим благом для українського народу; керівники ОУН С. Бандера, А. Мельник і Р. Шухевич були “агентами німецької розвідки” і т.д. У такому дусі інтерпретуються події аж до сьогодення, у тім числі й відновлення незалежності України в 1991 р., яка оцінюється як “неприродне утворення, приречене на загибель”. Ці та подібні інсинуації багато в чому співзвучні із зловісними тезами ЦК КПРС до 300-річчя возз’єднання України з Росією, в

²⁸ Борис Пашков, *История России с древнейших времен до конца XVII века. Учебник для 6-7 кл.* (Москва: Дрофа, 2003), 362; *История России: учебник для вузов. 3-изд. перераб. и доп.* (Москва: Проспект, 2006), 528; Дмитрий Данилов, *История России в XX – начале XXI века: Учебник для 9 кл.* (Москва: Просвещение, 2014), 223; *История России: учебник* (Москва: Норма, 2015), 608.

²⁹ Евгений Спицин, *Полный курс истории России для учителей, преподавателей и студентов* (Москва: Концептуал, 2015), кн. 1, 392; кн. 2, 448; кн. 3, 400; кн. 4, 504.

яких лідери Української революції 1917–1920 рр. були названі “платними агентами імперіалізму”³⁰.

У часи СРСР насаджувався синдром спільного для всіх республік, зокрема УРСР, ворога – “імперіалістичного Заходу і США”. Падіння тоталітарних режимів у країнах так званої соціалістичної співдружності, розпад советської імперії, відновлення в 1991 р. державної незалежності України відкривало реальний шанс для виходу не тільки з-під безпосереднього керівництва СРСР, але й із тіні його політики образу ворога. Однак це не входило у плани спадкоємця СРСР – Російської Федерації, свідченням чого стала політика путінського режиму, який повернувся до старих, але більш витончених методів формування образу ворога США, країн НАТО, а також ЄС, використовуючи не тільки засоби масової інформації, але й праці істориків. Тінь створення образу ворога продовжувала падати й на Україну, оскільки її інтелектуальний та інформаційний потенціал ставився на службу Росії.

У контексті українських інтересів варто звернути увагу на те, що, починаючи з 1991 р., РФ різними засобами та способами добивалася пріоритету проросійського вектора зовнішньої політики України, намагалася утримати під своїм контролем усі ключові сфери її внутрішнього життя: політичну, економічну, військову, зберегти єдиний інформаційний, науковий і культурний простір, включаючи й міф про так звану “спільну історію України і Росії” та однакову історичну пам’ять. Апеляцію “до історії” активно використовують пропутінські ідеологи у маніпулятивних технологіях окупаційно-гібридної війни проти України як інструмент дестабілізації і дезінтеграції, компрометації її політики, зриву євроінтеграційного вибору. Тому й не випадково робилися спроби залучити українських істориків до підготовки “спільних” підручників з історії України під контролем Інституту російської історії РАН. До речі, Москва виношувала план створити єдиний підручник з історії для країн СНГ, але й він провалився. Ось чому завдання українських істориків давати гідну відсіч цим і подібним намірам, спрямованим на фальсифікацію української історії, розвінчувати різні інсинуації щодо України, враховуючи при цьому їх маніпулятивну роль у розпалюванні ворожнечі до неї. За результатами опитування компанії “Левада-Центр” у травні 2015 р. 59% росіян заявили, що вони ставляться до України загалом дуже погано. За ворожістю Україна поступається лише США.

Підсумовуючи розгляд означеної проблеми, можна зробити такі узагальнення та висновки. По-перше, поняття “реальний ворог” і “образ ворога” не тотожні, але взаємопов’язані. Під останнім розуміють історичний або соціально-політичний міф, покликаний формувати і викликати почуття ненависті до того чи іншого народу, країни або й людини. В історіографічному вимірі він може мати два значення: а) реальний, науково обґрунтований і доведений; б) уявний, придуманий,

³⁰ *Тези про 300-річчя возз’єднання України з Росією. Схвалені ЦК КПРС (Київ: Політвидав України, 1954), 11–14.*

штучно сконструйований. Російська історіографія підтверджує, що функціонування образу ворога в історіописанні характерне, як правило, для країн з тоталітарними режимами, які потребують підтримання в суспільстві атмосфери постійної мобілізації і психологічної напруги, а тому вдаються до демонізації внутрішнього або зовнішнього ворога.

По-друге, осмислення сутності та призначення уявного образу ворога засвідчує, що технології його створення особливо характерні для російської історіографії, яка впродовж століть послуговувалася ним для виправдовування агресивної політики “обложеної фортеці” Московської/Російської держави, перманентних воєн, спрямованих на захоплення чужих територій. Більшість російських істориків, починаючи з В. Татищева, М. Карамзіна, М. Погодіна і закінчуючи сучасними прислужниками путінського режиму, формували і продовжують утверджувати у свідомості стереотипи образу історичних ворогів насамперед тих країн або груп, які стримували імперіалістичні устремління Росії. Засвоєні стереотипи, методи та засоби поширення образу ворога, в т. ч. й України, передаються від покоління до покоління з метою маніпуляції суспільною свідомістю.

По-третє, моделювання образу ворога в російській історіографії, перекошування історичної правди, маніпуляції свідомістю, найчастіше використовується для відвернення уваги від внутрішніх проблем та інтелектуально-психологічного тиску на інші країни. Однак, як засвідчує світовий досвід, кожен образ ворога, психологія ненависті, погляд на оточуючий світ як ворожий ведуть до деформації ідентичності і не можуть згуртувати націю, об’єднати народ, вони неминуче поглиблюють розкол суспільства, симптоми якого цілком очевидні в РФ. Не допоможе цьому і запропонований В. Путіним закон “Про російську націю”, адже вона успадкувала всі хвороби Російської імперії та СРСР.

По-четверте, у новітній історіографії Росії роблять спроби замовчувати, применшувати або й відбілювати злочини царизму і комунізму відносно України та інших держав, виправдовувати геополітичні зазіхання і територіальні претензії до них. Усе це потребує відповідного реагування з боку українських істориків, викриття і спростування цих і подібних намірів.

UKRAINE IN THE SHADOWS OF RUSSIAN HISTORIOGRAPHY STEREOTYPES ABOUT “ETERNAL ENEMY OF RUSSIA”: PAST AND PRESENT

Yaroslav KALAKURA

Taras Shevchenko National University of Kyiv,
the Chair of Archival and Special Branches of Historical Science
62 Volodymyrska str., Kyiv, 01033, Ukraine,

The origin of classical and modern Russian historiography is analyzed from the perspective of forming in it concept “eternal and common enemies of Russia and Ukraine” by assigning legacy of Kyiv Rus state, no recognition separateness of Ukrainian people, substitution of concepts, fabrication of sources, distortion of facts, spreading of myths, imposition of stereotypes for the purpose of manipulating historical consciousness and memory. Critique and refutation of the paradigm of the enemy and its negative consequences for the Ukrainian historiography gives relevance of proposed article.

Starting from V. Tatyshev, M. Karamzin and M. Pohodin, Russian historians argued the Russian people chosen by God, its greatness and special mission, created the myth of Moscow – the Third Rome, sketched and created the image of the enemy in neighboring of Ukraine and other countries – Polish Kingdom, the Grand Duchy of Lithuania, Hungary, Romania, Austria, Germany, the Crimean Khanate, Turkey, Sweden, creating a myth about the only protector and guarantor of the existence of the Ukrainian nation is Russia. The concept of the enemy served imperialist policy of Russia and its hegemonic objectives.

In Soviet times against the backdrop of mass repressions and famines official historiography would impose in the public consciousness of fear, insecurity, psychological syndrome armed danger and hostile environment, common internal and external enemy “class enemies of people” and “Anti-Soviet imperialist West and the United States”. By fanning the fight against Ukrainian separatism and nationalism, totalitarian regime spread the image of the enemy in Ukraine, trying to subdue and destroy the Ukrainian resistance movement.

Debunked the course of Putin’s Russia on nationalization of historical science, the involvement of its members to a new mythmaking and the search for new enemies, implementation of the concept of “Russian World”, justify aggressive policies and disregard for international law, to ideological manipulation unleashed against the background of it occupying hybrid war against Ukraine. As international experience demonstrates, any image of the enemy, the psychology of hatred view of the surrounding world as a hostile leading to deformation of identity and cannot rally the nation to unite people, they inevitably deepen the division of society, the symptoms of which are obvious in Russia

Formulated a number of proposals aimed at refutation falsification of history of Ukraine and world processes of manipulative Russian historiography, media, grounded the necessity to respond to modern ideologues attempt to revive stereotypes of Russian and Soviet historiography, ignore, downplay or even bleach crimes of tsarism and communist towards Ukraine and other countries, to prove the legitimacy of geopolitical encroachments and territorial claims to them. On this aimed this article.

Key words: Russian historiography, Ukraine, image of an enemy, manipulation of consciousness, falsification, distortion of facts, aggression, hybrid warfare.

REFERENCES

- Bilinskyi, Volodymyr. *Kraina Moksel abo Moskoviiia*. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 2008–2009, kn. 1–3. (in Ukrainian).
- Brekhunenko, Viktor, Mykhailo Kovalchuk, Volodymyr Kovalchuk ta Viacheslav Korniienko. *“Bratnia” navala. Viiny Rosii proty Ukrainy XII–XXI st.* Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеohrafiі ta dzhereloznavstva imeni M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 2016. (in Ukrainian).
- Bukharov, Dmitriy. *Rossiia i Turtsiia: Istoricheskii ocherk (Vosproizvedeno izd. 1878 g.)*. Moskva: Kniga po trebovaniyu, 2011. (in Russian).
- Bushkov, Aleksandr. *Rossiia, kotoroy ne bylo. Slavyanskaya kniga proklyatii*. Moskva: ZAO “OLMA”, 2011. (in Russian).
- Danilevskiy, Nikolay. *Rossiia i Evropa*. Moskva: Kniga, 1991. (in Russian).
- Danilov, Dmitriy. *Istoriia Rossii v XX – nachale XXI veka: Uchebnik dlya 9 kl.* Moskva: Prosveshcheniye, 2014. (in Russian).
- Dashkevych, Yaroslav. “Iak Moskoviiia pryvlasnyla istoriiu Kyivskoi Rusi.” *Yaroslav Dashkevych, “Uchy nelozhnymy ustamy skazaty pravdu”: istorichna eseistyka*. Kyiv: Tempora, 2011. 154–160. (in Ukrainian).
- Dashkevych, Yaroslav. *Ukraina vchora i nyini*. Kyiv: B.v., 1993. (in Ukrainian).
- Dashkova, Polina. *Obraz vruga*. Moskva: AST, 2015. (in Russian).
- Fateyev, Aleksandr. *Obraz vruga v sovetskoy propagande. 1945–1954 gg.* Moskva: IRI RAN, 1999. (in Russian).
- Gudkov, Lev. “Ideologema “vruga”: “Vragi” kak massovyy sindrom i mekhanizi sotsiokulturnoy integratsii.” *Obraz vruga: sbornik statey*. Moskva: OGI, 2005. 7–79. (in Russian).
- Hai-Nyzhnyk, Pavlo. *Rosiia proty Ukrainy (1990–2016 rr.): vid polityky shantazhu i prymusu do viiny na pohlynannia ta sproby znyshchennia*. Kyiv: “MP Lesia”, 2017. (in Ukrainian).
- Istoriografiya istorii Rossii*. Moskva: Yurayt, 2015. (in Russian).
- Istoriia Rossii: uchebnik dlya vuzov. 3-izd. pererab. i dop.* Moskva: Prospekt, 2006. (in Russian).
- Istoriia Rossii: uchebnik*. Moskva: Norma, 2015. (in Russian).
- Karamzin, Nikolay. “Parallel russkoy istorii s istoriyei evropeyskikh gosudarstv otnositelno nachala.” *Istoriko-kriticheskiye otryvki*. Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1946, kn. 1. 126. (in Russian).
- Karamzin, Nikolay. “Pismo k imperatoru Aleksandru ² posle rozhgovora s nim o Polshe v 1819 g.” *O drevney i novoy Rossii v eye politicheskoy i grazhdanskoy otnosheniyakh*. Berlin: Schneider, 1862. 223. (in Russian).
- Karamzin, Nikolay. *Istoriia gosudarstva Rossiyskogo*. Moskva: Nauka, 1989, t. 1. (in Russian).
- Kasianov, Heorhii, Valerii Smolii ta Oleksii Tolochko. *Ukraina v rosiiskomu istorichnomu dyskursi: problemy doslidzhennia ta interpretatsii*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2013. (in Ukrainian).
- Klyuchevskiy, Vasiliy. *Sochineniya v 9 t.* Moskva: Misl, 1987, t. 9, ch. 2. (in Russian).
- Mankiyev, Aleksey. *Yadro Rosiyskoy istorii*. Moskva: Kniga po trebovaniyu, 2011. (in Russian).
- Metody falsyfikatsii istorii Rusi-Ukrainy z boku Rosii. Kazky pro Chynhishkhana, Batyia, dostup otrymano 31 hrudnia 2016, zrada.org/historija. (in Ukrainian).
- Mironov, Vladimir. “Rossiia: vechnyy boy.” *Russkiy vestnik*. 19 iyunya 2015. 3. (in Russian).
- Pashkov, Boris. *Istoriia Rossii s drevneyshikh vremen do kontsa XV²² veka. Uchebnik dlya 6–7 kl.* Moskva: Drofa, 2003. (in Russian).

- Platonov, Sergey. *Uchebnik russkoy istorii*. Sankt-Peterburg: Nauka, 1994. (in Russian).
- Pogodin, Nikolay. *Istoriko-kriticheskiye otryvki po russkoy istorii*. Moskva: Tip. Avgusta Semena, 1846, kn. 1. (in Russian).
- Pogodin, Nikolay. *Istoriko-politicheskiye pisma i zapiski v prodolzheniye Krymskoy voyny (1853–1856)*. Moskva: Izd.-vo V. M. Frisha, 1874. (in Russian).
- Pogodin, Nikolay. *Sochineniya: v 5 tt.* Moskva: Izddatelstvo Sinod, 1874, t. 4. (in Russian).
- Pokhlebin, Vladimir. *Vneshnyaya politika Rusi. Rossii i SSSR za 10000 let v imenakh. datakh. faktakh. Spravochnik*. Moskva: Mezhdunarodye otnosheniya, 1992. 1995. 1999, vyp. 1–3. (in Russian).
- Senyavskaya, Elena. *Protivniki Rossii v voynakh XX veka (Evolutsiya “obraza vraga” v soznanii armii i obshchestva)*. Moskva.: ROSSPEN, 2006. (in Russian).
- Senyavskaya, Elena. *Psikhologiya voyny v XX veke: istoricheskiy opyt Rossii*. Moskva: ROSSPEN, 1999. (in Russian).
- Shapiro, Aleksandr. *Russkaya istoriografiya s drevneyshikh vremen do 1917 v.* Moskva: Kultura. 1993.
- Skrynnikov, Ruslan. *Tsarstvo terrora*. Moskva: Nauka, 1992. (in Russian).
- Solov'yev, Sergey. *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen*. Moskva: Kolokol-Press, 1997, t. 16. (in Russian).
- Spitsin, Evgeniy. *Polnyy kurs istorii Rossii dlya uchiteley. prepodavateley i studentov*. Moskva: Kontseptual, 2015, kn. 1–4. (in Russian).
- Subtelny, Írást. ““Peter I’s Testament”: A Peassesment.” *Slavic Review* 33, no 4 (1974): 663–668. (in English).
- Svetlov, Roman. *Druzia i vragi Rossii*. Moskva: Amfora, 2002. (in Russian).
- Tatishchev, Sergey. *Diplomaticheskiye besedy o vneshney politike Rossii*. Moskva: Izdatelstvo “I. N. Skorokhodov”, 2012. (in Russian).
- Tatishchev, Sergey. *Istoriya Rossiyskaya*. Leningrad: Nauka, 1968, t. 2. (in Russian).
- Tatishchev, Vasiliy. *Istoriya Rossiyskaya*. Moskva: Lodomir, 1994, t. 4. (in Russian).
- Tezy pro 300-richchia vozziednannia Ukrainy z Rosiiei. Skhvaleni TsK KPRS*. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1954. (in Ukrainian).
- Timoshina, Elena. “Teoriya “Tretyego Rima” v sochineniyakh “Filofeyeva tsikla”.” *Pravovedeniye* 4 (2005): 184. (in Russian).
- Trubetskoy, Nikolay. *Naslediye Chingiskhana*. Moskva: Eksmo-Press, 2012. (in Russian).
- Trubetskoy, Nikolay. *Vzglyad na russkuyu istorii ne s Zapada, a s Vostoka*. Moskva: Direkt-Media, 2015. (in Russian).
- Trubetskoy, Nikolay. *Vzglyad na russkuyu istoriyu ne s Zapada, a s Vostoka*. Moskva: Direkt-Media. 2015. (in Russian).
- Vernadskiy, Georgiy. *Mongoly i Rus*. Per. s angl. Tver: LEAN, 1997. (in Russian).
- Zhuravkov, Valerii. Hibrydna viina Rosii proty Ukrainy u Donetskii ta Luhanskii oblastiakh, dostup otrymano 31 hrudnia 2016, <http://www.luci.kievua/info/images>. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редколегії 28 січня 2016 р.

Прийнята до друку